

Universitat
de les Illes Balears

TREBALL DE FI DE GRAU

LA IMPORTÀNCIA DELS RECURSOS PATRIMONIALS EN ELS INICIS DEL TURISME

Laia Sol Picó Campano

Grau de: Turisme

Facultat de: Turisme

Any acadèmic 2022-23

LA IMPORTÀNCIA DELS RECURSOS PATRIMONIALS EN ELS INICIS DEL TURISME

Laia Sol Picó Campano

Treball de Fi de Grau

Facultat de: Turisme

Universitat de les Illes Balears

Any acadèmic 2022-23

Paraules clau del treball:

turisme, patrimoni, turisme cultural, primers viatgers, Mallorca

Nom del tutor / la tutora del treball María Margarita Novo Malvárez

Autoritz la Universitat a incloure aquest treball en el repositori institucional per consultar-lo en accés obert i difondre'l en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació

Autor/a		Tutor/a	
Sí	No	Sí	No
X	☐	X	☐

Índex

Resum	5
1. Introducció	6
2. Metodologia.....	6
3. Patrimoni cultural i turisme: turisme cultural	7
4. Inicis del turisme	9
4.1 El cas d'Espanya.....	9
4.2 El cas de les Illes Balears	11
5. Resultats	12
5.1 Els llibres de viatges	12
5.2 Les guies turístiques	14
5.3 Les postals	16
6. Els recursos patrimonials	18
6.1 La Catedral de Mallorca.....	19
6.2 La Cartoixa de Valldemossa	20
6.3 Sa Llotja.....	22
6.4 El Gran Hotel	23
7. Conclusions	25
8. Bibliografia	26
9. Webgrafia.....	28

Índex de Figures

Figura 1: Viaje a Mallorca, José María Salaverría.....	11
Figura 2: Pequeña guía de Mallorca, Miguel Antoni Mulet.....	15
Figura 3: Guia ilustrada, Josep Costa Ferrer.....	16
Figura 4: Postal vista panoràmica de la Catedral de Mallorca.....	17
Figura 5: Postal escrita.....	18
Figura 6: Postal interiú de la Catedral de Mallorca	19
Figura 7: Postal poble de Valldemossa.....	21
Figura 8: Postal Llotja de Palma.....	22
Figura 9: Postal fassana del Gran Hotel	24

Índex de taules

Taula 1: Indicadors demanda estimada de Balearis i viatgers de ferrocarril del 1850 al 1899	10
Taula 2: Tarifes Catedral de Mallorca.....	20
Taula 3: Horari d'obertura de la Catedral de Mallorca.....	18

Resum

Amb aquest estudi es vol demostrar la importància que varen tenir els recursos culturals en els inicis del turisme de les Illes Balears mitjançant la investigació de materials turístics que es varen publicar entre finals de segle XIX i mitjans de segle XX.

Tant en el present com en el passat els béns patrimonials han estat un gran atractiu turístic, és per això que s'ha construït tota una indústria al voltant d'aquests. Encara que Espanya aquesta activitat econòmica va arribar més tard que a altres països d'Europa, prest va començar a acollir els primers turistes i a oferir-los serveis turístics. El mateix passa si ens centrem en les Illes Balears i en especial en Mallorca, que va ser l'illa pionera en rebre turistes.

A finals de segle XIX l'illa va allotjar una gran quantitat d'artistes que viatjaven per descobrir els nostres recursos patrimonials i donar-los a conèixer mitjançant les seves obres. La Catedral de Mallorca, la Cartoixa de Valldemossa i la Llotja de Palma són alguns exemples de les obres arquitectòniques més valorades per aquests primers viatgers.

Abstract

With this study we want to demonstrate the importance of cultural resources in the beginnings of tourism in the Balearic Islands through the research of tourist materials that were published between the end of the 19th century and the middle of the 20th century.

Both in the present and in the past, heritage assets have been a major tourist attraction, which is why an entire industry has been built around these assets. Although this economic activity arrived in Spain later than in other European countries, it soon began to welcome the first tourists and offer them the tourist services. The same happens if we focus on the Balearic Islands and especially Mallorca, which was the pioneer island in receiving tourists.

At the end of the 19th century, the island hosted a large number of artists who traveled to discover our heritage resources and make them known through their works. The Cathedral of Mallorca, the Cartoixa of Valldemossa and the Llotja of Palma are some examples of the architectural works most valued by these first travelers

1. Introducció

A partir del segle XIX la nostra societat es va començar a desplaçar fora del seu entorn habitual en la recerca de nous indrets i nodrir-se de noves cultures, va ser així com el turisme va néixer. Aquest turisme de caire cultural ha tornat a estar present des de fa uns anys a causa de la diversificació de la demanda turística mitjançant la promoció de llocs culturals i és per això que de cada vegada són més les persones que viatgen per conèixer la cultura de diferents llocs del món.

Aquests primers desplaçaments varen evolucionar cap a un turisme cada cop més massiu i més desvinculat a la cultura dels destins turístics passant a ser un turisme focalitzat en el litoral.

L'objectiu principal d'aquest treball és demostrar que l'atractiu de les nostres illes no sempre ha estat el turisme de sol i platja (com es pot pensar a causa de la gran promoció duta a terme uns anys enrere dedicada a aquest tipus de turisme), sinó que l'interès pels recursos patrimonials i la cultura dels destins existia des dels inicis del turisme, sent inclús el fet més important per a que aquest s'originés a Mallorca. També es volen mostrar quins varen ser els principals elements patrimonials que varen fer que les persones es desplaçaren cap a l'illa, com també estudiar com va ser la seva adaptació als visitants.

S'ha elegit el tema de la importància dels recursos patrimonials en els inicis del turisme perquè el món de la cultura i les arts ha estat un tema que sempre m'ha cridat l'atenció. A més, encara que el turisme cultural és una qüestió molt present en l'actualitat degut a que és un dels tipus de turisme més demandat, durant els anys d'educació en turisme he percebut una falta d'atenció a aquests tipus de temes la qual cosa penso que és essencial perquè es pugui dur a terme una bona gestió i conservació dels béns. Així doncs, amb aquest projecte es vol manifestar la rellevància que tenen els recursos patrimonials en aquesta activitat econòmica.

2. Metodologia

El treball s'ha realitzat a partir de diferents mètodes d'investigació al llarg de quatre fases.

En primer lloc, la contextualització de la temàtica mitjançant la recerca bibliogràfica de llibres i articles publicats i mitjançant l'anàlisi de dades estadístiques publicades en els diferents organismes oficials.

En segon lloc, la fase d'investigació mitjançant l'estudi de material fotogràfic i vídeo gràfic, postals, llibres, catàlegs i guies turístiques publicades des de finals del segle XIX fins a mitjan segle XX, trobades als arxius i biblioteques de Palma de Mallorca. Concretament, la majoria d'elements es trobaven en l'Arxiu del So i de la Imatge i la Biblioteca Lluís Alemany. Les postals analitzades són part de la gran col·lecció d'aquesta darrera biblioteca formada per més de 8000 postals de les quals s'han examinat aproximadament 500 unitats.

En tercer lloc, la visita dels diferents recursos patrimonials que s'han estudiat per poder entendre millor la seva història.

Finalment, la quarta fase, la redacció dels resultats obtinguts diferenciant-los en les diferents tipologies dels materials.

3. Patrimoni cultural i turisme: turisme cultural

Abans de relacionar dos conceptes com són el turisme i el patrimoni cultural, cal definir-los correctament per poder entendre la seva relació així com la importància que té un damunt l'altre.

En primer lloc, *“el turisme és un fenomen social, cultural i econòmic que compren les activitats que duen a terme les persones durant els seus viatges i estances en llocs fora del seu entorn habitual per un període de temps consecutiu inferior a un any amb finalitats d'oci, de negocis i altres”* (OMT, 1994). Així doncs, veiem que per a que l'activitat es consideri turisme, és necessari que hi hagi un desplaçament fora dels llocs freqüentats per la persona, que l'estança en aquests llocs tingui una duració menor a un any i que la motivació sigui per plaer i no pas una obligació.

En segon lloc, segons la Carta Internacional sobre Turisme Cultural d'ICOMOS (1999):

“El patrimoni és un concepte ampli que inclou tant l'entorn natural com el cultural. Abasta paisatges, llocs històrics, jaciments i entorns construïts, com també biodiversitat, col·leccions, pràctiques culturals del passat i del present, coneixement i formes de vida.

El patrimoni recull i expressa els llargs processos del desenvolupament històric, formant l'essència de les diferents identitats nacionals, regionals, indígenes i locals, i és una part integrant de la vida moderna. Constitueix un punt de referència dinàmic i un instrument positiu per al creixement i el canvi. El patrimoni particular i la memòria col·lectiva de cada localitat són irremplaçables i constitueixen una base important per al seu desenvolupament present i futur”.

En particular, el patrimoni cultural pot ser classificat segons la seva tangibilitat diferenciant així entre béns intangibles com ara tradicions, coneixements i usos socials i béns tangibles agrupats també segons la seva mobilitat en béns mobles com per exemple pintura, artesanía i mobiliari, i béns immobles com monuments, edificis o llocs històrics. Aquesta investigació es centra en els béns tangibles immobles que es situen a l'illa de Mallorca, concretament en monuments arquitectònics de caràcter històric i artístic que han estat seleccionats a causa del seu valor patrimonial i la seva importància històrica.

La relació entre aquests dos conceptes ve donada pel que s'anomena Turisme cultural, una de les definicions més emprades per aquest tipus de turisme és la

donada per l'Assemblea General de l'Organització Mundial del Turisme l'11 de setembre de 2017 a la Xina:

El turisme cultural és un tipus d'activitat turística en el que la motivació essencial del visitant és aprendre, descobrir, gaudir i consumir els atractius/productes materials i immaterials d'un destí turístic. Aquests atractius/productes fan referència a un conjunt d'elements materials, intel·lectuals, espirituals i emocionals distintius d'una societat que engloba les arts i l'arquitectura, el patrimoni històric i cultural, el patrimoni gastronòmic, la literatura, la música, les indústries creatives i les cultures vives amb les seves formes de vida, sistemes de valors, creences i tradicions (OMT 2017).

El turisme cultural en la majoria dels casos ha contribuït a una millora de la gestió i la conservació del patrimoni donant valor als béns culturals sempre que s'hagi respectat els principis de preservació dels recursos. Podríem dir que en aquests casos la regulació té un paper fonamental, ja que s'han d'establir bases per a que hi hagi una conservació adequada dels béns.

Es per això que si tornem a la Carta Internacional sobre Turisme Cultural d'ICOMOS (1999) veim que:

El Patrimoni natural i cultural, la diversitat i les cultures vives constitueixen els màxims atractius del Turisme. El Turisme excessiu o mal gestionat amb curtesa de mires, així com el turisme considerat com a simple creixement, poden posar en perill la naturalesa física del Patrimoni natural i cultural, la seva integritat i les seves característiques identificatives. L'entorn ecològic, la cultura i els estils de vida de les comunitats amfitriones, es poden degradar al mateix temps que la pròpia experiència dels visitants.

Aquest tipus de turisme ha incrementat en els darrers anys a l'augmentar l'interès per a la cultura gràcies a la culturització de la població mitjançant l'educació. Tanmateix, encara que es pugui pensar que és una tipologia que ha sorgit durant els darrers anys amb la diversificació i la segmentació de la demanda pròpies del turisme actual, no és així perquè aquest ha estat present des de fa molt de temps. Si ens remuntem als inicis del turisme, arribem a la conclusió que el turisme cultural era el més practicat pels primers viatgers, sobretot abans de l'aparició del turisme de masses.

A conseqüència d'aquest tipus de demanda, es varen haver de crear diferents infraestructures i establiments per poder oferir els diferents serveis construint així la indústria del turisme cultural.

4. Inicis del turisme

El turisme no ha estat sempre tal com el coneixem en l'actualitat, sinó que és una activitat que s'ha anat desenvolupant al llarg del temps. Els primers indicis de viatges varen ser a finals de segle XVIII amb la creació del *Grand Tour*, que eren desplaçaments que realitzaven els joves aristòcrates britànics de classe alta a la cerca de nous coneixements com a part complementària de la seva formació i educació pels diferents països d'Europa, sent Itàlia, França, Grècia i Alemanya els seus destins principals.

Així i tot, el turisme pròpiament dit no es va originar fins al segle XIX, ja que va ser en aquesta època quan hi va haver els primers visitants als quals encara no se'ls anomenava turistes, sinó viatgers. En ser el cost dels viatges tan elevat, les persones adinerades eren les poques que es podien permetre aquest tipus de privilegis i és per això que la majoria d'aquests primers viatgers eren persones de classe alta i intel·lectuals. Consistien en travessies de llarga duració amb l'objectiu de descobrir i conèixer nous llocs del món. Durant l'estança en aquests llocs, els viatgers escrivien llibres redactant detalladament com eren els paisatges, les ciutats i les persones que habitaven al destí. Aquest fet va crear la necessitat de sortir fora del seu entorn habitual per descobrir nous indrets que els escriptors havien visitat anteriorment, així doncs, la publicació dels llibres de viatges es va convertir en una mena de promoció pels llocs que varen visitar. No obstant això, no va ser fins al segle XX que el turisme es va desenvolupar com una activitat econòmica en els països europeus i va ser des d'aquest moment que tot es va començar a crear tota una indústria per acollir als turistes, la indústria turística (Vives Reus, 2005).

4.1 El cas d'Espanya

Per poder entendre la història del turisme a les Illes Balears primer ens hem de posar en context del què estava succeint al nostre país. A partir del segle XIX a Espanya hi va haver una revolució liberal que va ajudar al desenvolupament del sector industrial del qual va sorgir una nova classe social anomenada classe mitjana o burgesia. Això va suposar que la societat espanyola evolucionés cap a una societat més moderna amb menys diferències socials. Les persones que treballaven al camp es varen traslladar al centre de la ciutat en recerca d'una vida millor i com a conseqüència la població tenia més poder adquisitiu i alhora més temps lliure per dedicar a l'oci, cosa que va facilitar que el turisme pogués consolidar-se. Un altre fet que impulsà aquesta activitat econòmica va ser el desenvolupament del transport amb l'expansió de les xarxes ferroviàries a partir de l'any 1856, facilitant així el moviment de persones per tota la península i el desenvolupament també a mitjan segle dels vaixells de vapor que varen permetre que augmentaren els viatges entre les illes.

Un dels primers tipus de turisme practicats al nostre país va ser la corrent higienista a principis del segle XIX, que va consistir en el desplaçament cap a la costa amb l'objectiu de beneficiar-se de les virtuts terapèutiques de les

aigües. En general, els banyistes, que era com se'ls nomenava, viatjaven a balnearis i platges per millorar la seva salut. Tanta era la demanda que fins i tot aquests balnearis varen arribar a oferir excursions fora de les seves pròpies instal·lacions. Durant aquesta època sorgeixen les primeres associacions d'excursionistes que tenien per objectiu descobrir i conèixer nous medis naturals i culturals. Aquests organismes varen incentivar un interès cap al patrimoni dels diferents llocs que visitaven (Larrinaga, 2002).

Taula 1: Indicadors de demanda turística de la demanda estimada de Balnearis i de viatgers de ferrocarril de 1850-1899 mitjançant la taxa de creixement anual acumulada.

	Balnearis	Viatgers de ferrocarril
1850-1874	0.7	-
1874-1882	6.9	5.7
1882-1899	-0.2	2.7

Font: Turismo en España durante el primer Tercio del Siglo XX 2017, pàg.4 - Rafael Vallejo Pousada

A partir de la *Taula 1*, que ens indica quina va ser la demanda estimada dels Balnearis i dels viatgers de ferrocarril a partir de la taxa de creixement anual acumulada del 1850 al 1899, ens podem fer una idea de com va ser el creixement del turisme a la península. Com podem observar, la demanda estimada de visites als balnearis va augmentar de manera considerable de l'any 1850 fins a l'any 1874, encara que el gran creixement ocorre entre 1874 fins al 1882, ja que la demanada incrementa extremadament fins que ja a partir d'aquest darrer any la demanda disminueix a causa del declivi d'aquests tipus d'activitats turístiques.

En el cas del creixement del nombre de persones que viatjaven en ferrocarril, veiem com durant la segona meitat del segle XIX l'ús d'aquest tipus de transport es maximitza tot i que la xifra de creixement decau tres punts a finals de segle.

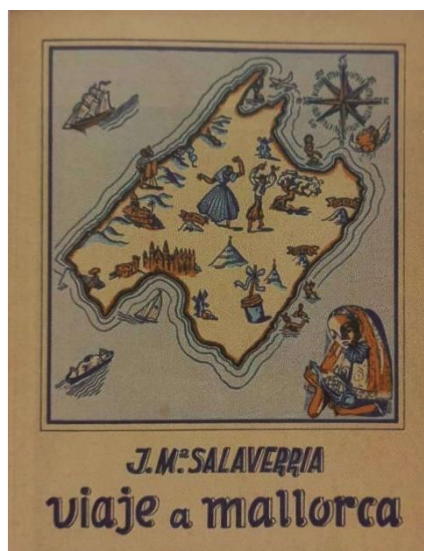
Segons Rafael Vallejo Pousada en el seu article *Turismo en España durante el primer tercio del siglo XX*: "...encara que en general, l'inici del turisme a Espanya és semblant al d'Europa, hi ha tres factors que el diferencien. En primer lloc, el retard cronològic respecte als països pioners en pràctiques d'oci turístic. En segon lloc, la menor extensió del fenomen degut a l'estructura socioeconòmica més enfocada al sector primari i finalment en tercer lloc, a la visió negativa dels estrangers cap al nostre país a causa de la baixa qualitat de les infraestructures de transport i allotjament." (Vallejo, 2017 pàg.179).

Això canvia a principis de segle XX, quan el país es va anar adaptant i varen sorgir les primeres empreses dedicades als viatgers tal com allotjaments públics o privats, companyies d'atraccions i establiments de restauració. Com a conseqüència el turisme va créixer ràpidament per tota Espanya sent molt important per l'economia del país a mitjan segle.

4.2 El cas de les Illes Balears

Si ens centrem en els inicis del turisme en les Illes Balears, hem de diferenciar l'origen d'aquest fenomen entre les diferents illes al no haver-hi un desenvolupament igual en totes elles. El turisme arribà abans a Mallorca que a Menorca i Eivissa, ja que no va ser fins a aproximadament al segle XX que aquestes darreres varen començar a acollir els primers turistes.

Figura 1: Viaje a Mallorca – José María Salaverria

Font: Història del Foment del Turisme de Mallorca (1905–2005), 2005 – Antoni Vives Reus.

El projecte es centra en Mallorca, on l'arribada dels primers turistes va ser una mica especial, ja que durant el segle XIX l'illa va rebre una gran quantitat d'artistes que viatjaren en cerca d'inspiració per a les seves obres. Entre tots aquests destaquem la figura de J. B. Laurence amb el seu llibre *Recuerdos de un viaje artístico a la Isla de Mallorca 1840*, on l'autor explica que viatja a causa dels seus interessos artístics. Laurence fa referència diverses vegades a la poca adaptació per a dibuixants i visitants que hi ha a tots els béns on assisteix. Això era degut a que eren molt pocs els que visitaven aquests tipus d'establiments i encara no existien facilitats per a les persones interessades.

Més tard, a finals de segle XIX i principis de segle XX, l'illa ja era freqüentada per més tipus de persones que viatjaven per gaudir de l'estança a Mallorca, concretament, segons Antoni Vives Reus en el seu llibre *Història del Foment del Turisme de Mallorca (1905 – 2005)* s'estima que l'any 1905 els passatgers que havien entrat i sortit del port de Palma eren 12644. Així doncs, l'illa es va haver d'adaptar a ells i a la nova indústria que va aparèixer. En ser una nova activitat econòmica, hi havia una gran mancança de facilitats pels viatgers. És per això que es va originar la necessitat d'una entitat que gestionés l'arribada de turistes a l'illa.

L'any 1905 es va crear l'entitat del Foment del Turisme de Mallorca, que va ser una associació que va tenir per objectiu facilitar l'arribada de turistes i la promoció del turisme de les Illes Balears mitjançant creació d'infraestructures, serveis i activitats. Aquesta fundació va afavorir que Mallorca fos vista com una gran potència turística aprofitant els seus recursos tant naturals com culturals obrint-los al públic i proporcionant infraestructures i mitjans de transport per poder accedir a ells.

Va impulsar el transport turístics gràcies a la millora de carreteres i camins així com l'allotjament turístic de l'illa a través de la intermediació entre els turistes i els diferents propietaris de residències i el foment de l'activitat hotelera.

L'associació va donar molta importància a tot el tema cultural i patrimonial de Mallorca, ja que en tot moment va tenir en compte els aspectes de restauració i conservació del béns així com la promoció i protecció d'aquests (*Fig. 1*).

Entre molts actes, cal destacar la petició duta a terme per aquesta institució on es sol·licitava l'obertura als turistes algunes hores del dia del claustre de l'antic Convent de Sant Francesc i de l'edifici de la Llotja. També la proposta per obrir al públic museus d'antiguitats i objectes artístics i la realització d'un inventari de tresors que es pretenien mostrar als turistes. En aquesta època la conservació de recursos patrimonials va ser constant i molts d'aquests es varen activar com a béns turístics. Alguns exemples de gestió d'aquest recursos varen ser la possibilitat d'entrar al Castell de Bellver l'any 1920 els primer diumenge de cada mes i l'obertura als turistes de les Coves del Drach l'any 1921 (Vives Reus, 2005 pàg. 69-73).

Gràcies a aquests fets, a principis del segle XX el turisme i en concret, el cultural es va anar convertint en una activitat habitual i de cada vegada més demandada pels visitants, creant així una indústria que amb el temps, aniria creixent i evolucionant.

5. Resultats

En aquest apartat s'han analitzat una sèrie de materials i eines de promoció per tal de saber quins eren els interessos dels viatgers una vegada arribaven a Mallorca. Aquests elements promocionals es poden diferenciar en llibres de viatges, guies turístiques i postals.

5.1 Els llibres de viatges

Podem conèixer quins eren els interessos dels primers viatgers a través de les publicacions dels autors que s'han mencionat prèviament. En aquests llibres es relata a mode de diari les experiències dels viatges.

Abans d'explicar quins eren els interessos de la majoria dels turistes que viatjaven fins a les illes, és necessari contextualitzar les primeres visites que varen arribar abans que el turisme s'iniciés i entendre perquè varen marcar un abans i un després pel que fa al turisme de Mallorca.

Cal destacar la figura de l'artista Gaspar Melchor de Jovellanos, ja que encara que arribà a Mallorca a causa del desterrament i no pas per oci, s'ha convertit en un símbol pel que fa a les primeres visites a l'illa. Va passar el seu exili en dos dels béns patrimonials més destacats com són la Cartoixa de Valldemossa i la presó del Castell de Bellver. Jovellanos va escriure nombroses obres on ens narra la seva estança en tots aquests llocs i on expressa la gran riquesa cultural i artística de l'illa.

Un altre autor que va marcar l'inici dels viatges va ser l'Arxiduc Lluís Salvador, que va visitar Mallorca per realitzar uns estudis i tant va ser l'encant d'aquesta i especialment el del poble de Valldemossa, que es va establir allà per crear noves obres sobre aquests indrets. L'obra més rellevant va ser *Die Balearen in Wort und Bild Geschildert* (1869 – 1981) que van consistir en una sèrie de volums dedicats a les diferents illes de les Balears tot i que la majoria d'ells parlen de Mallorca. No sols escrivia sobre els paisatges naturals que es podien trobar sinó que també dels monuments, aspectes culturals i tradicions dels ciutadans. Eren obres amb les que el lector es podia fer una idea molt minuciosa del que es podria trobar una vegada viatges a les illes.

Encara que, podríem dir que les dues figures més notables de l'època varen ser les del músic Frédéric Chopin i l'escriptora Amandine Aurore Lucie Dudevant o més coneguda sota el pseudònim de George Sand. Els dos artistes varen viure uns mesos a la Cartoixa de Valldemossa i tant Chopin amb les seves obres musicals com Sand amb el seu llibre *Un hivern a Mallorca* publicat l'any 1934, varen fer que el coneixement de l'illa s'estengués per tota Europa. Si bé la visió que l'escriptora dona de Mallorca no és gaire positiva, tan sols amb històries que visqueren durant la seva estança varen crear en els seus lectors la necessitat de visitar aquests llocs.

Podríem dir que aquestes tres visites marcaren com seria el turisme els següents anys inclús quina seria la visió de Mallorca des de fora. A partir del segle XIX l'arribada de viatges augmenta de forma considerable fent que s'iniciï el turisme a les Illes Balears.

Pel que fa als altres llibres de viatgers, veiem que existeixen unes similituds entre ells. En ser el vaixell l'únic mitjà de transport que permetia arribar a les Balears, tots els viatgers arribaven als seus destins d'aquesta manera. Normalment arribaven al port de Palma des de Barcelona degut a la gran connectivitat entre ambdues ciutats. En molts dels llibres de viatgers ja es descriu detalladament l'arribada al port de la ciutat com una experiència pròpia de l'illa. Les obres narren com des del vaixell ja es poden observar els primers béns patrimonials de Mallorca com la torre del Castell de Bellver i La Catedral de Mallorca, cosa que ens fa pensar que ja se li donava valor a aquest tipus de recursos. El contingut d'aquests llibres de viatges està replet de descripcions a les visites als béns patrimonials de l'illa. Un exemple d'aquests és el llibre *Islands of the mediterranean* de Paul Wilstach publicat l'any 1926, on l'autor ens explica com va ser la seva visita a la ciutat de Palma, parla de la bellesa

d'alguns carrers com el Born, de les esglésies que es troba pel camí i de l'arquitectura de la ciutat. Destaquen les descripcions de les seves visites a diferents llocs com la galeria d'art de la Llotja (ja adaptada als visitants), la Catedral de Mallorca a la qual li dedica un capítol amb una explicació detallada de totes les seves parts, del Castell de Bellver on queda atordit per les vistes a tota la ciutat i finalment, les visites als pobles de Valldemossa, Sóller o Deià.

Cal mencionar també el llibre escrit per Nina Larry publicat l'any 1924 anomenat *Mallorca the magnificent*, ja que en aquesta obra, se'ns explica quina és la història de l'illa i quina són les costums i religió dels seus habitants. Dedicava els seus capítols a descriure diferents indrets de Mallorca com per exemple, els monestirs, els palaus, les platges, els pobles i les cases de camp així com també parla de la societat de l'època i de quin és el seu estil de vida tot acompanyat de làmines que il·lustren les explicacions.

5.2 Les guies turístiques

Al ser una activitat econòmica nova, varen sorgir els primers elements promocionals, com per exemple guies turístiques, fulletons, postals i cartells. A partir d'aquests, poc a poc es va anar creant la imatge de destinació turística de Mallorca.

Els elements que es varen seleccionar per promoure l'illa i que estaven presents a la majoria de catàlegs eren els paisatges paradisiacs de les platges i la costa i la gran riquesa cultural mallorquina repleta de monuments, art i tradicions, sent la Catedral de Mallorca i la Cartoixa de Valldemossa els recursos més mencionats.

Mitjançant l'anàlisi de les guies turístiques podem saber quins eren els llocs més visitats pels turistes així com quins eren els itineraris que se'ls oferien i els serveis tant de transport com d'allotjament que se'ls facilitava. El Foment de Turisme va publicar una gran quantitat de guies que contenien diferents itineraris amb els indrets més destacats. Existeixen una gran varietat d'aquestes en diferents formats, encara que la majoria són llibrets i fulletons.

Un dels exemplars més destacats és la *Guia de Mallorca* publicada l'any 1923 per la impremta *Amengual Muntaner*. Aquesta guia és molt completa, comença amb una introducció explicant la història general de l'illa amb els fets més importants que han succeït i inclou mapes i indicacions de com és l'entrada al port de Palma. A partir d'aquí, dona un llistat de diferents béns que visitar, podríem diferenciar els recursos mostrats en dos tipus de recursos. En primer lloc, els recursos culturals i naturals, tots amb una breu explicació de la història dels béns i imatges que la complementen. Els recursos culturals són variats encara que dona més atenció a la Catedral de Mallorca, l'Almudaina, la Llotja, els Banys àrabs, diferents cases senyoriales, les esglésies de dins la ciutat de Palma, el Gran Hotel, el Ferrocarril de Sóller i castells com el Castell de Bellver i el Castell d'Alaró. I en segon lloc, pobles rurals de l'illa on destaquen Deià, Sóller i Valldemossa. A més, també facilita un llistat de mitjans de transport

disponibles i quins eren els seus horaris i tarifes. Finalment, també proporciona un llistat d'hotels on hostejar-se com són el Gran Hotel, Hotel Alhambra, Hotel Victoria i Hotel Mediterrani. Així doncs, veiem que als anys 20 ja existia una indústria en desenvolupament que afavoria l'estança dels turistes.

També existien les guies turístiques més simples com la *Pequeña guía de Mallorca* publicada l'any 1927 escrita per Miguel Antoni Mulet. Elabora un inventari més resumit dels recursos patrimonials de Mallorca diferenciant els que es troben a la ciutat com són la Seu i les cases senyorials i els que es troben als afores. Aquestes darreres se'ns mostren mitjançant set itineraris que es podien fer amb les diferents xarxes de ferrocarrils de l'illa tant de petits pobles de la Serra de Tramuntana com de pobles de la costa. Com veiem a la *Figura 2*, la guia ja ens mostra en la seva portada la Catedral de Mallorca, ja que va ser i és sempre un dels principals atractius de la ciutat de Palma.

Figura 2: Pequeña guía de la isla de Mallorca 1927 - Antonio Mulet i Miguel Ribas de Pina

Font: Biblioteca Lluís Alemany.

No obstant això, la guia turística que més es va popularitzar en aquells anys va ser la *Guía gráfica Costa* publicada l'any 1929 per Josep Costa Ferrer degut a que va ser un llibret amb informació molt completa de cada recurs. Tanta va ser la popularitat d'aquesta, que es varen fer més de vuit edicions on en cada una d'elles s'inclouïen nous recursos. A més, aquestes guies es varen traduir en altres idiomes pels turistes de fora del país com l'anglès, francès i alemany, ja que aquests eren els principals països emissors de turistes. La guia diferencia també els recursos que es troben dins la ciutat de Palma amb els recursos d'altres pobles.

Figura 3: Guía Gráfica Costa 1929 - Josep Costa Ferrer

Font: Arxiu del so i de la imatge

En aquesta guia trobem recomanacions de visites diferents de les anteriors com per exemple els jardins d'Alfabia, la Granja, el Castell del Rei, els molins, Monasteri de Lluch, les coves... A més, hi dedica un capítol per explicar quines són les tradicions mallorquines tant gastronòmiques com costums així com quina és la indumentària típica de l'illa. Al final, com a la majoria de guies, recomana una sèrie d'Hotels on hostejar-se durant el viatge.

Les guies turístiques es van anar professionalitzant amb el temps i es varen ampliar les ofertes turístiques, ja que de cada vegada hi havia més opcions per a la demanda.

5.3 Les postals

Podem obtenir una gran quantitat d'informació sobre com era el turisme de l'època mitjançant les postals, no només fixant-nos en les imatges d'aquestes, sinó també llegint les anotacions que trobem escrites en elles, que en la majoria dels casos eren missatges pels familiars de la persona que visitava Mallorca amb la finalitat de fer saber als seus estimats com havia anat el viatge així com que és el que més els hi havia agradat. En aquest treball s'han analitzat una sèrie de postals que varen ser enviades entre l'any 1900 i l'any 1950 aproximadament.

Les imatges de les postals són majoritàriament dels recursos que més captaven als turistes, que en molts dels casos coincideixen amb les que es mostraven a les guies turístiques com ara, la Catedral de Mallorca, la Llotja, el Castell de

Bellver, les cases senyorials, les places i carrers de la ciutat com Plaça Espanya, Plaça Weyer, les Rambles, es Born... també els pobles fora de Palma com Valldemossa, Sóller i Pollença.

Figura 4: Postal vista panoràmica de la Catedral de Mallorca

Font: Biblioteca Lluís Alemany

Cal destacar també la gran quantitat de postals amb imatges de les esglésies de la ciutat, concretament la Basílica de Sant Francesc, l'església de Sant Miquel i la Parròquia de Santa Creu. També trobem algunes postals dels hotels, sent una manera de promocionar aquests establiments, la majoria de les quals eren postals del Gran Hotel, on trobem escrits que descriuen les seves meravelloses instal·lacions així com l'excel·lent personal que aquest ofereix.

Observem que les imatges de les postals van canviant mitjançant el temps passa, les postals de principis de segle XX mostren elements més culturals i religiosos, mentre que les de a partir de 1930 són imatges enfocades a altres temàtiques que podem relacionar amb el turisme de sol i platja, ja que ens mostren paisatges de platges, hamaques a l'arena i persones banyant-se al mar. Si hem de destacar algun paratge en aquestes postals, és la platja de Formentor. És per això que arribem a la conclusió que el turisme es va anar enfocant cada vegada més en un turisme de masses estandarditzat (sol i platja) i deixava anar els elements més culturals encara que hi ha recursos com per exemple la Catedral de Mallorca que perduren en el temps.

El mateix passa si analitzem els escrits de les postals, com ja hem dit, la majoria d'escrits són records a la família, on expliquen breument que visitat una vegada arribats a l'illa. Cal destacar també que a partir de 1940, moltes de les postals són enviades per noucasats que visiten Mallorca com a viatge de "Lluna

de mel”, això és degut a la gran campanya publicitària que el Foment de Turisme va dur a terme a mitjan segle XX anomenada “Luna de Miel en Mallorca”.

Predominen les postals enviades a Barcelona, fet que ens fa pensar que molts dels turistes provenien de la ciutat o voltants, encara que trobem excepcions d’altres ciutats com València, Madrid, París i inclús alguna postal enviada a Rússia l’any 1910 de turistes que s’allotjaven al Gran Hotel.

En general, els viatgers descriuen Mallorca com indret bell que conté molts llocs que visitar i com “l’illa de la calma”, fent referència a la poca gent que hi havia als seus carrers.

Figura 5: Postal escrita

Font: Biblioteca Lluís Alemany

6. Els recursos patrimonials

Una vegada s’han analitzat els diferents materials i eines de promoció, arribem a la conclusió que varen ser quatre els recursos patrimonials que més varen atreure els primers turistes. Aquests quatre recursos varen repercutir de manera diferent en el turisme de l’illa, ja que es tracten de béns de diferents tipologies. S’han seleccionat aquests pel fet que són els que més apareixien i més importància se’ls dona en fulletons, llibres, cartells, guies i postals. Concretament, són la Catedral de Mallorca, la Cartoixa de Valldemossa, la Llotja i el Gran Hotel.

6.1 La Catedral de Mallorca

La Seu o més coneguda com a Catedral de Mallorca és el monument més simbòlic de l'illa, és un bé patrimonial religiós d'estil gòtic, encara que conté elements de caràcter modernista i contemporani. Va ser construïda a partir de l'any 1229 quan Jaume I d'Aragó va ordenar que es derroqués la mesquita que estava construïda per passar a ser una catedral catòlica, la seva construcció no va ser finalitzada fins a la dècada de 1630. Tot i això, aquesta ha sigut modificada en diverses ocasions, com per exemple amb les reformes realitzades pels artistes Antoni Gaudí, qui va reformar l'any 1903 la il·luminació i el baldaquí i l'aportació de Miquel Barceló l'any 2006 que va crear el mural d'una de les capelles.

Figura 6: Postal interior Catedral de Mallorca

Font: Biblioteca Lluís Alemany

Aquest bé patrimonial, a diferència dels altres, està present en totes les guies de viatge així com a la gran majoria de cartells publicitaris i postals (*Fig. 6*).

A causa del gran atractiu de l'edifici, varen ser molts els interessats en visitar la Catedral, així doncs, la Seu es va haver d'anar adaptant a aquestes visites. Podem saber com va ser aquest procés adaptatiu gràcies a l'estudi dut a terme per Miquela Forteza Oliver en el seu article *Los orígenes del turismo cultural en la Catedral de Mallorca (1905 -1936)* on se'ns explica que ja l'any 1894 es va

crear el museu de fragments d'obres artístiques que es trobaven als magatzems de la catedral, no obstant això no va ser fins a l'any 1900 que es fa notòria aquesta adaptació turística. L'any 1906 es va dur a terme el Pla museològic de la Catedral on es concretà el preu de visita depenent del nombre de persones (*Taula 2*). A partir d'aquest moment, els preus varen anar canviant i inclús es realitzaven descomptes als grups grans i es distribuïen algunes entrades gratuïtes.

Taula 2: Tarifes Catedral de Mallorca 1906.

Nº de persones	Pts
3 persones	1
4 – 6 persones	2
7- 9 persones	3

Font: *Los orígenes del turismo cultural en la Catedral de Mallorca (1905 -1936)*, 2015 - Miquela Forteza Oliver

Va ser també l'any 1906 quan es va dur a terme un projecte per regular i gestionar les visites i els béns que es mostrarien al públic, on es varen establir les hores que la catedral estaria oberta (*Taula 3*).

Taula 3: Horari d'obertura de la Catedral de Mallorca 1906

Matins	9:30 – 11:00
Tardes	16:30 – 18:00

Font: *Los orígenes del turismo cultural en la Catedral de Mallorca (1905 -1936)*, 2015 - Miquela Forteza Oliver

L'adaptació als visitants es va desenvolupar tant, que es va enfocar a turistes de l'estranger. L'any 1911 es varen traduir les inscripcions en altres idiomes com l'alemany, l'anglès i el francès i l'any 1928 es varen crear cartells i panells en altres llengües.

A mesura que el temps passava, la Catedral s'anava adaptant a les noves necessitats dels turistes. Així doncs, l'any 1932 es va originar un projecte de turisme per poder dur a terme alguns canvis com la incorporació de vitrines i la vigilància de les diferents sales, i així fins a estar completament habituada al turisme.

6.2 La Cartoixa de Valldemossa

La Cartoixa de Valldemossa és un dels béns immobles més emblemàtics de l'illa degut a la seva particular història i els diferents visitants que varen residir en aquest recinte. A més, es troba dins del poble de Valldemossa, que per si sol ja conté un gran valor cultural i paisatgístic.

L'edifici de la Cartoixa va ser construït en un primer moment com a palau pel rei Jaume II i el seu fill, sent així la residència real fins a la fi del Regne de

Mallorca. De manera que, aproximadament l'any 1399, es va decidir convertir l'establiment en un monestir i cedir el palau als monjos. A partir d'aquell moment l'edifici va sofrir diferents transformacions per adaptar-se a les seves noves funcions com la realitzada l'any 1917 quan es va construir un altre monestir. La Cartoixa va deixar de ser un monestir l'any 1835, quan el govern va ordenar la desmoralització de moltes de les possessions de l'església i va ser a partir d'aquell moment que es varen posar a venda les diferents zones de la Cartoixa a particulars.

Figura 7: Postal vista del poble de Valldemossa

Font: Biblioteca Lluís Alemany

Un poc més endavant, l'any 1842 el monestir va ser comprat per burgesos que van reformar les diferents parts. Durant aquesta època, es varen llogar les cel·les del monestir als viatgers que visitaren el poble de Valldemossa, com va ser el cas explicat anteriorment de l'artista Chopin i George Sand, que passaren allà la major part de la seva estança i que ara suposen un símbol molt important pel poble.

Totes aquestes visites i les obres que es varen publicar sobre Valldemossa popularitzaren la Cartoixa. Al començar les primeres visites, l'edifici encara no estava ben adaptat als turistes, com bé denuncia J.B Laurence en un dels seus llibres referint-se a la poca ajuda que se'l va oferir quan va visitar-la. Aquesta adequació no va arribar fins l'any 1929 quan es va obrir al públic els primers museus establerts en les cel·les. Els espais que es varen obrir primer varen ser la cel·la de Chopin i Sand, l'església i l'antiga farmàcia dels monges i ja més tard, la resta de sales com la sala del rei Sanç.

És així com el turisme cultural va arribar a la Cartoixa de Valldemossa i amb el temps, aquesta va anar adquirint més serveis per oferir als visitants com per

exemple, concerts de música popular de l'illa o de pianistes que tocaven la música de Chopin. A poc a poc el poble també es va adaptar als turistes fent que aquesta activitat econòmica es desenvolupés. Es va millorar la connectivitat mitjançant la millora dels camins amb altres pobles i es varen obrir els primers hotels, enriquint així la qualitat dels allotjaments de Valldemossa (Bauçà De Mirabó, 2020).

6.3 Sa Llotja

La llotja de Palma de Mallorca o més coneguda com a Sa Llotja és una obra arquitectònica construïda per l'escultor Guillem Sagrera entre 1420 i 1452. La construcció és d'estil gòtic i conté una gran varietat d'estructures.

Figura 8: Postal Interior de Sa Llotja

Font: Biblioteca Lluís Alemany

En un principi l'edifici es va construir com a lloc per a que els mercaders duguessin a terme les seves tasques, tanmateix això va ser en els seus inicis ja que posteriorment ha anat adoptant altres funcions com per exemple la de galeria d'art, ja que a partir de 1886 va esdevenir el Museu Provincial de Belles Arts de Mallorca. Com podem observar en la *Figura 7*, dins l'establiment s'exposaven obres de diferents artistes.

L'interès per aquest establiment estava present des dels primers viatgers. Podem dir que una de les obres més destacades sobre la Llotja és *Carta històric-artística sobre l'edifici de la Llotja* 1812 de Gaspar Melchor de Jovellanos que consisteix en un escrit dedicat al seu amic on li explica quina és la història de la construcció de l'edifici i el perquè de l'interès que té ell per aquest. "Aleshores la Llotja, que conserva sense minva la seva primera fermesa

i bellesa, ennoblit més i més el seu destí, portés a la posterioritat el nom de Sagrera i el dels il·lustres ciutadans que la van aixecar” (pàg.53).

Com els altres béns explicats anteriorment, s’ha anat adaptant als canvis que el turisme ha provocat. Ja en els primers llibres de viatgers se’ns conta que la Llotja estava oberta al públic des d’abans del segle XX i que especialment a artistes que estaven interessants en les obres que estaven exposades.

Tenim indicis, gràcies a les diferents guies turístiques, de que hi va haver una gestió turística des dels inicis, al trobar publicitat de la Llotja on se’ns diu que el seu horari d’obertura era de dilluns a dissabte de 10:00 a 12:00 i els diumenges de 10:00 a 13:00 i que el preu d’entrada eren 0.25 pessetes. Si bé és ver que aquesta estava oberta molt poques hores al dia, les visites estaven ben gestionades i organitzades. Així doncs, Sa Llotja es va adaptar amb gran facilitat a aquestes visites degut a al tipus de serveis que s’oferien.

6.4 El Gran Hotel

El Gran Hotel va ser un establiment situat al centre de Palma d’estil modernista que en els seus orígens estava destinat a l’allotjament de turistes, que va esdevenir el primer hotel de luxe de totes les Illes Balears i que en l’actualitat ha acabat sent un centre d’exposicions, de conferències i concerts.

A l’arribada dels primers visitants existien molt poques infraestructures per a l’allotjament de forasters, segons Antoni Vives Reus en el seu *llibre Història del Foment del Turisme de Mallorca (1905-2005)*, “*Els allotjaments públics de final de segle varen ser molt criticats pels més il·lustres viatgers que vingueren a conèixer la nostra terra*” (pàg. 34). És per això que la inauguració del primer hotel de luxe de Mallorca va ser un fet molt important. Aquesta iniciativa va ser duta terme a partir de l’any 1901 per Joan Palmer Miralles i Ferran Truyols que varen elegir a l’arquitecte Lluís Domenech i Muntaner per a que dugués a terme el projecte.

La seva inauguració es va celebrar dia 9 de febrer de 1903 i va ser una cerimònia molt popular que va atreure a centenars de persones de tota Espanya i inclús de fora del país. Una gran part d’aquestes persones que varen acudir a l’acte eren autoritats de la península i mitjans de comunicació, fet que va fer que la notícia s’estengués per més llocs i s’incrementés l’interès en l’hotel. Aquest moment marca un abans i un després en la indústria turística de Mallorca, ja que va ser des de llavors que es va consolidar el sector hotelier augmentant així la qualitat dels allotjaments i enfocant l’oferta a un públic amb més estatus social (Vives Reus, 2005).

L’edifici comptava amb diferents plantes que en total contenien cent quinze llits distribuïts en diferents habitacions que disposaven d’innovacions com electricitat i calefacció, fet que el diferenciava de tots els altres establiments al oferir més comoditats que els altres. L’edifici també oferia diferents salons, un restaurant i un gran menjador. A més, totes elles contenien mobiliari i decoració

luxosa de gran qualitat com per exemple pintures dels artistes Joaquim Mir i Santiago Rusiñol.

Són molts els autor de llibres de viatgers, postals, o guiés turístiques de l'època que fan referència al Gran Hotel, la gran majoria perquè s'allotjaren allà durant la seva estança (Fig. 9). En molts dels casos expliquen la bona qualitat de les instal·lacions. Cal destacar l'obra *Guia de Mallorca. Recuerdo del Grand Hotel* publicat per l'impremta Amengual Muntaner a principis del segle XX, que consisteix en una guia turística dedicada única i exclusivament al Hotel explicant tots els serveis que aquest ofereix així com quins eren els seus preus. Es descriu l'edifici com un dels millors hotels d'Europa "La a seva elegant construcció i encertada distribució li col·loca a l'altura dels hotels mes confortables del continent" (Amengual, 1903 pàg.1). Tot això ens fa pensar que el Gran Hotel té un gran valor per al turisme de l'illa, ja que va ser un factor clau per a que aquesta activitat econòmica es desenvolupés a Mallorca.

Figura 9: Postal el Gran Hotel

Font: Biblioteca Lluís Alemany

7. Conclusions

A partir dels resultats obtinguts en la investigació s'han arribat a diferents conclusions pel que fa als objectius establerts del projecte.

Podem dir que els recursos patrimonials van tenir una gran rellevància en els inicis del turisme a les Illes Balears pel fet que eren béns que interessaven a la majoria dels visitants que viatjaren fins a Mallorca. Això va ser degut a diferents factors que varen ocórrer a partir de finals de segle XIX. El primer factor va ser la gran riquesa cultural i artística de l'illa, que va atreure una gran quantitat d'artistes i intel·lectuals d'arreu del món. És per això, que els béns patrimonials varen tenir molta importància durant aquella època, ja que el turisme cultural era la tipologia de turisme que es duia a terme pel fet que eren els intel·lectuals els primers que començaren a desplaçar-se fora del seu entorn. El segon factor va ser la gran promoció turística, duta a terme majoritàriament pel Foment de Turisme de Mallorca, que es va fer al voltant d'aquesta romantització dels artistes que visitaren l'illa.

En els inicis del turisme la publicitat es centrava en els béns culturals arquitectònics. Els recursos més visitats en aquell moment varen ser la Catedral de Mallorca, la Cartoixa de Valldemossa, la Llotja de Palma i el Gran Hotel.

Tanmateix, amb el temps, la promoció es va deixar de centrar en aquests elements per enfocar-se en els recursos naturals de l'illa com per exemple les platges o el clima.

Tot això es pot relacionar amb el que està passant en el panorama turístic actual, ja que observem que el turisme cultural té un paper molt rellevant a causa de la diversificació de la demanda i la difusió mitjançant els medis d'aquest.

Les Illes Balears tenen un gran potencial pel que fa al turisme cultural degut a la gran oferta de recursos patrimonials. Ara bé, és per això que ara més que mai s'ha de prestar especial atenció a la gestió i conservació dels recursos patrimonials. Si bé aquest és un fet positiu, ja que s'està donant visibilitat a una part molt important de l'illa i de la nostra cultura, no s'hauria de caure en els mateixos errors que es varen cometre en el passat amb altres tipus de turisme com amb el de sol i platja.

En definitiva, com ja hem vist basant-nos en la història del turisme a Mallorca, el turisme i el patrimoni cultural són dos conceptes que es poden complementar si es du a terme de la manera correcta. En ser els recursos patrimonials uns béns molt delicats que s'han de tractar segons les seves necessitats i l'activitat turística d'aquests ha de respectar els mètodes de conservació de cada un d'ells amb el fi de garantir el bon desenvolupament del turisme cultural.

8. Bibliografia

- Arrom Munar, J. M. (2020). *El turismo cultural en Mallorca: recursos, productos y potencialidades*. Turisme cultural: anàlisi, diagnòstic i perspectives de futur, Vol.1, pàgs. 419-440.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7588163>
- Barceló i Pons, B. (2000). *Història del turisme a Mallorca*. Treballs de la Societat. Raco, Vol. 50, pàgs. 31-55.
<https://raco.cat/index.php/TreballsSCGeografia/article/view/233498>
- Bauçà De Mirabò Gralla, C. (2020). *Patrimoni i turisme cultural: Valldemossa com a focus d'una relació pionera a Mallorca*. Turisme cultural: anàlisi, diagnòstic i perspectives de futur, Vol.1, Tom1, pàgs. 465-479.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7588161>
- Cantarellas Camps, C. (2012). *Los orígenes del Museo Provincial de Bellas Artes de Palma (Mallorca) y sus inventarios iniciales 1820-1850*. Ars longa: cuadernos de arte, Vol.21, pàgs. 357-374.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4161586>
- Carta Internacional sobre Turisme Cultural d'ICOMOS. (1998).
- Duryea, N. L. (1932). *Mallorca the Magnificent*. New York: The Century Co.
- Ferragut, G. M. I. (2020). *Patrimoni cultural i turisme, elements de gestió a les destinacions turístiques consolidades*. Turisme cultural: anàlisi, diagnòstic i perspectives de futur, Vol. 2, Tom 2, 2020, pàgs. 449-464
- *Guía de Mallorca: Recuerdo del Gran Hotel (190?)*. Palma: Amengual y Muntaner.
- *Guía de Mallorca oficial del Fomento del Turismo (1923)*. Palma: Amengual y Muntaner
- *Guía gráfica Costa (1929)*. Palma: Josep Costa Ferrer

- Jovellanos G.M. (1835). *Carta histórico-artística sobre el edificio de La Lonja de Mallorca*. Palma: Juan Guasp
- Laurens, J. B. (1971). *Recuerdos de un viaje artístico a la Isla de Mallorca*. Palma: Ediciones de Ayer
- Lourdes, M. G. (2021). *Museus i turisme cultural a les Illes Balears*. [Tesis doctoral. Universitat de les Illes Balears].
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=294137>
- Mar Escalas Martín, M. (2022). La Catedral de Mallorca vista por los viajeros decimonónicos. Estudio comparativo. *PASOS Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, Vol. 20(2), pàgs. 389-405.
<https://doi.org/10.25145/j.pasos.2022.20.028>
- Mulet A. (1927). *Pequeña guía de la isla de Mallorca*. Palma: Foment del Turisme
- Oliver, M. F. (2015). Los orígenes del turismo cultural en la Catedral de Mallorca (1905-1936). *PASOS Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*. Vol. 13 pàgs. 601-618 <https://doi.org/10.25145/j.pasos.2015.13.042>
- Organización Mundial del Turismo (2019), *Definiciones de turismo de la OMT*, OMT, Madrid,
<https://doi.org/10.18111/9789284420858>
- *Pequeña guía de la isla de Mallorca* (1927), Palma: Foment de Turisme de Mallorca
- Planas, N. (2014). *Les guies turístiques de Mallorca des d'una perspectiva històrica* [Treball Final del Màster en Patrimoni Cultural: investigació i gestió]. Universitat de les Illes Balears.
- Pousada, R. V., Lindoso-Tato, E., & Vilar-Rodríguez, M. (2018). Los orígenes históricos del turista y del turismo en España: La demanda turística en el siglo xix. *Investigaciones de Historia Económica*. Vol. 16 pàgs 12-22
<https://doi.org/10.1016/j.ihe.2018.03.001>

Pousada, R. V. (2019). Turismo en España durante el primer tercio del siglo xx: la conformación de un sistema turístico. *Ayer*, 114(2), pàgs.175-211.
<https://doi.org/10.55509/ayer/114-2019-07>

Sand, G. (1949). *A Winter in Majorca*. Palma de Mallorca: Clumba

Vives Reus, A. (2005). *Historia del Fomento del Turismo de Mallorca: 1905-2005*. Palma: Fundatur Balears

Wilstach, P. (1926). *Islands of the Mediterranean: A Holiday*. London: Geoffrey Bles

9. Webgrafia

Cartoixa de Valldemossa. (2022, 7 julio). Historia de la Cartuja - Cartoixa de Valldemossa.

<https://cartoixadevalldemossa.com/historia-de-la-cartuja/>

Catedral de Mallorca (2023). Catedral de Mallorca | Web Oficial - Palma de Mallorca. *Catedral de Mallorca* .

<https://catedraldemallorca.org/>

Ética, cultura y responsabilidad social | OMT.

<https://www.unwto.org/es/etica-cultura-y-responsabilidad-social>

Glosario de términos de turismo | OMT.

<https://www.unwto.org/es/glosario-terminos-turisticos>